

A' ENOTHTA

ΤΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΩΣ ΘΕΜΑ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΥ

Εισαγωγικό σημείωμα

Ας δεχτούμε εισαγωγικά πως «ο κεφαλαιώδης σκοπός της θεωρίας του δικαίου είναι να αναδειξει τους μηχανισμούς δημιουργίας του νομικού φαινομένου».¹ Στόχος, τότε, αυτής της πρώτης ενότητας είναι να συμβάλει στην ανάδειξη των λόγων μιρφοποίησης ενός σώματος κανόνων προστασίας των μειονοτήτων, όπως αυτό τείνει να διαμορφωθεί στην Ευρώπη, μετά τον ψυχρό πόλεμο. Η επιλογή της Ευρώπης ως χώρου αναφοράς δεν είναι αυθαίρετη. Το μειονοτικό φαινόμενο είναι μια ευρωπαϊκή ιστορία, μια υπόθεση της Ευρώπης, άρρηκτα δεμένη με τις πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές δυνάμεις που γέννησαν την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Έξω από αυτήν, οι μειονότητες είναι ασύλληπτες. Ή, για να προλάβουμε μια πιθανή απόδοση δογματισμού στη θέση αυτή, ανεπιφύλακτα υποστηρίζουμε πως όταν μιλάμε για μειονότητες εκτός νεωτερικής Ευρώπης, σίγουρα αποδίδουμε άλλες σημασίες από εκείνες στις οποίες αναφερόμαστε στις μέρες μας εδώ.

Τα ερωτήματα στα οποία επιχειρούμε να δώσουμε μιαν απάντηση είναι τα οκόλουθα: ποιες είναι οι θεωρητικές και ιστορι-

1. H. A. Schwarz-Liebermann Von Wahlendorf, *Éléments d'une introduction à la philosophie du droit*, LGDJ, Παρίσι 1982, σ. 13.

κές προϋποθέσεις του μειονοτικού φαινομένου στην Ευρώπη και των νομικοπολιτικών του παραγώγων; Από πού προκύπτουν τα ερμηνευτικά εργαλεία για την κατανόηση και την εννοιολόγησή του; Ποιες είναι, τέλος, οι καταβολές του; Ίσως, σε αυτές τις αφελείς ή ενσυνείδητα «αφελείς» θέσεις που ανακαλύπτουν τις μειονότητες της Ευρώπης στα τέλη του 19ου ή ακόμη χειρότερα, στα τέλη του 20ού αιώνα, να πρέπει να αντιπαραθέσουμε μια διαφορετική προσέγγιση. Να εντοπίσουμε τα προαπαιτούμενα της ιστορικής και νομικο-πολιτικής συγκρότησης της έννοιας της μειονότητας, εκεί όπου αυτή δεν είναι (ακόμη) ορατή: στα μη λεγόμενα και μη φανόμενα της ευρωπαϊκής νομικής νεωτερικότητας. Η Ευρώπη είναι ο χώρος στον οποίο συγκροτήθηκαν οι ιστορικές και φιλοσοφικές παράμετροι του ζητήματος. Η ευρωπαϊκή νομική θεωρία το αντιμετώπισε. Το εν τη ευρεία εννοία ευρωπαϊκό δίκαιο επεξεργάστηκε τις προϋποθέσεις απόδοσης μειονοτικών δικαιωμάτων. Για να το δείξουμε αυτό όμως, πρέπει πρώτα να περιηγηθούμε μείζονα στιγμιότυπα της ευρωπαϊκής πολιτικής φιλοσοφίας, τα οποία, στο σύνολό τους, συνέβαλαν ώστε να δομηθεί η έννοια της μειονότητας ως συλλογικό ιστορικό υποκείμενο αλλά και ως αντικείμενο ανθρώπινου στοχασμού.

Θα προσπαθήσουμε να ρίξουμε φως στις άρρητες ή κρυφές εκδοχές και επιπτώσεις των απελευθερωτικών σχεδίων της ευρωπαϊκής πολιτικής φιλοσοφίας, αναζητώντας εντός τους ή καλύτερα πίσω τους, τις πτυχές που καθιστούν δυνατή τη συγκρότηση του μειονοτικού φαινομένου. Ας πούμε λοιπόν πως θα επιχειρήσουμε να «ανακαλύψουμε» την έννοια της μειονότητας εκεί όπου δεν υπάρχει, ή πιο σωστά, εκεί όπου δεν φαίνεται. Μια τέτοια προσέγγιση προϋποθέτει ότι θα ξεπεράσουμε το «κείμενο» των υπό εξέταση φιλοσοφικών δευμάτων, για να ανακαλύψουμε τις βαθύτερες, συχνά κρυμμένες επιμελώς ρίζες, που τροφοδοτούν και επικαιροποιούν ακόμη και στις μέρες μας τις ίδιες «αλήθειες», τις ίδιες ιδεολογικές αντιπροσωπεύσεις τις οποίες επεξεργάστηκαν και στις οποίες παγιδεύτηκαν οι θεωρίες του

παρελθόντος.² «Υπάρχει λοιπόν πολύ περισσότερο στο μη λεγόμενο του λόγου παρά στο λεγόμενό του».³ Αυτό που θα επιχειρήσουμε είναι, συνεπώς, να αναδειξούμε την ιδιαίτερη σχέση που διατηρεί το «λεγόμενο» και το «μη λεγόμενο», εν ολίγοις να επαναδομήσουμε τον θεωρητικό λόγο αναφορικά με τις μειονότητες αναδεικνύοντας αυτά που δεν ειπώθηκαν, αλλά έγιναν:⁴ το πιο δημοκρατικό, λόγου χάρη, απελευθερωτικό πολιτικό σχέδιο του 19ου αιώνα, η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, ιστορικά δρομολογήθηκε μέσω μιας διαδικασίας συνεχών αποκλεισμών των μειονοτήτων. Οι ίδιες οι μειονότητες συγκροτήθηκαν μέσω του αποκλεισμού που τους επιφύλαξε το σχέδιο της απελευθέρωσης των λαών. Επ' αυτού δεν υπάρχει τίποτε πιο κατατοπιστικό και συναρπαστικό ταυτόχρονα, από το να ανατρέξει κανείς στην ιστορία των διεθνών σχέσεων. Για το λόγο αυτό, το μειονοτικό φαινόμενο προσφέρεται κατεξοχήν για συγκριτικό αναστοχασμό και συσχετισμό της ιστορίας των ιδεών και των γεγονότων στην Ευρώπη. Έχει εύστοχα γραφτεί, εξάλλου, πως «[η] συγκριτική πολιτική ανάλυση ... οφείλει πολλά στους “περιθωριακούς”, σ' εκείνους που βιώνουν μια εσωτερική «διασπορά», στους ευρισκόμενους στο μεταίχμιο συνόρων και πολιτισμών».⁵

Στο πρώτο κεφάλαιο, «Το μειονοτικό φαινόμενο: μια ευρωπαϊκή ιστορία», ανιχνεύονται η θεωρητική διαδρομή και τα κε-

2. «Έτοι, εκείνο που έχουμε να αποδείξουμε δεν είναι ότι γενικές νομικές έννοιες μπορούν να εισαχθούν, και πρόγματι εισέρχονται, στην ουσία των διαδικασιών και των ιδεολογικών συστημάτων –πρόγμα που κανείς δεν αμφισβητεί –, άλλα ότι η κοινωνική πραγματικότητα κρυμμένη ως ένα βαθμό από κάποιο μυστικό πέπλο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσω αυτών των εννοιών», γράφει ο περιθωριοποιημένος στις μέρες μας, πλήν έγκυρος Πασουκάνις στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1977, σ. 81.

3. J. Attali, *La parole et l'outil*, PUF, Παρίσι 1976, σ. 77.

4. G. Mairé, *Le discours et l'historique*, Maison Mame, Παρίσι 1974, σ. 20.

5. Γ. Μοσχονάς, «Η “λογική” της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης», Εισαγωγικό Δοκίμιο στο Yves Mény, *Συγκριτική Πολιτική*, Τόμος Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 49.

φαλαιώδη στιγμιότυπα της ανάδυσης της έννοιας της μειονότητας στην ευρωπαϊκή πολιτική φιλοσοφία. Αυτά μπορούν να χωριστούν σε περιόδους που ουσιαστικά παραπέμπουν στη γενική και αφηρημένη εξέλιξη του ευρύτερου ανθρωπολογικού παραδείγματος της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Με τη συνδρομή της πολιτικής φιλοσοφίας και της ιστορίας των διεθνών σχέσεων στην Ευρώπη συγκροτείται το θεωρητικό και πραγματολογικό θεμέλιο έννοιοιλόγησης του όρου «μειονότητα», μέσω της συνάρτησής της με την ιστορική εμφάνιση των μειονοτήτων στην Ευρώπη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Η δόμηση της έννοιας της μειονότητας σε νομική κατηγορία», ανιχνεύονται τα ερμηνευτικά εργαλεία που μπορούν να δομήσουν την έννοια στο χώρο της θεωρίας του δημοσίου δικαίου με τη συνδρομή της νομικής ανθρωπολογίας και κοινωνιολογίας. Οι νομικές έννοιες ούτε είναι δεδομένες ούτε βρίσκονται στο θετικό δίκαιο, όπως αυθόρυμη ή χάριν ευκολίας καμιά φορά μπορεί να θεωρούμε. Αντιθέτως, δομούνται, όπως όλες οι έννοιες στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας. Συχνά ξεχνάμε πως η μορφοποίηση των εννοιών και, άρα ο ορισμός τους, είναι τόσο στενά συνδεδεμένος με την εξέλιξη της ίδιας της νομικής θεωρίας, έτσι ώστε ουσιαστικά συνιστούν τις δύο όψεις μιας και μόνο διαδικασίας: αυτής της εξέλιξης του δικαίου και της νομικής σκέψης.⁶ Η δόμηση μιας νομικής έννοιας πραγματώνεται με την αυτονόμηση του αντικειμένου από την εμπειρική πραγματικότητα που προτείνει το θετικό δίκαιο ή τα

6. «Από όλη την ιστορία της επιστημονικής έρευνας προκύπτει ότι στον κόσμο μας δεν είναι δυνατόν να οδηγηθούμε σε περιεκτικά, απλά και αξιόπιστα φαινόμενα απλά μέσω της σύνοψης και της επαγωγικής γενίκευσης εμπειρικών δεδομένων. Καθοδηγημένος από τη γνώση των εμπειρικών στοιχείων, ο επιστήμονας πρέπει να διαμορφώσει ένα σχήμα εννοιών –θεωρητικών δομήσεων που δεν έχουν άμεση εμπειρική σημασιοδότηση–, ένα σύστημα υποθέσεων και μια ερμηνεία για το θεωρητικό δίκτυο που αυτά έχουν ως αποτέλεσμα». C. G. Hempel, *Concept Formation in Empirical Science*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1952, σσ. 36-37.

ευρύτερα κοινωνικά δεδομένα. Ανάμεσα σε αυτή την πραγματικότητα και την επιστημονική/θεωρητική επεξεργασία της υπάρχει μια σχέση, που δημιουργείται από την οπτική μέσω της οποίας λαμβάνει χώρα η έρευνα. «Είναι η οπτική γωνία που συγκροτεί το αντικείμενο», γράφει αποφθεγματικά ο Saussure.⁷

Από το χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας και ιστορίας που όντως ανέδειξαν πως το μειονοτικό φαινόμενο είναι μια ευρωπαϊκή ιστορία, περνάμε στο δημόσιο δίκαιο. Η έμφαση θα δοθεί στο όρο της μειονοτικής διεκδίκησης ως αποκλειστικού συστατικού του όρου «μειονότητα» στη νομική σκέψη. Η διεκδίκηση προηγείται και δικαιολογεί την προστασία. Στον αντίποδα του μονιμοτικού αξιωματικού παραδείγματος (το οποίο εξετάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο), μπορούμε λοιπόν να ονομάσουμε πληθυντικές τις πολιτικές εκείνες που προσλαμβάνουν και σκέπτονται την ετερότητα ή τις θεωρίες που επιχειρούν να αντιμετωπίσουν την εγγενή δυσκολία εννοιολόγησης του μειονοτικού φαινομένου. Στο πλαίσιο του δεύτερου κεφαλαίου, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις θεωρητικές προϋποθέσεις της δόμησης της έννοιας της μειονότητας στο δημόσιο δίκαιο. Θα διαπιστώσουμε πως η ηγεμονία του διπολικού φιλελεύθερου παραδείγματος αν και έθεσε στο περιθώριο, ωστόσο δεν διέγραψε τη σκέψη μιας νοοταλγικής πολλαπλότητας στη θεωρία του δημοσίου δικαίου. Η βασική μας λοιπόν μέριμνα εδώ είναι η ανάδειξη και επεξεργασία ενός χώρου ιδεών, εντός του οποίου η συλλογικότητα –που δεν είναι κράτος ούτε απλό άθροισμα ατόμων, αλλά σχέση εξουσίας– μπορεί να αναχθεί σε ιδιαίτερο αντικείμενο της νομικής θεωρίας.

Η συμβολή της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας του δικαίου είναι ιδιαιτέρως γόνιμη σ' αυτή την προοπτική. Η τριβή της ανθρωπολογίας, κυρίως, με τα φαινόμενα παραδοσιακής ετερότητας στον νεωτερικό πολιτισμό, επιτρέπει με εξαιρετική άνεση στους θεράποντές της να προσλαμβάνουν την πολλαπλότητα των

7. F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Payot, Παρίσι 1968, σ. 23.

κανονιστικών γεγονότων, ακόμη και στις σύγχρονες κοινωνίες. Όπως γράφει ο C. Levi Strauss:⁸ « η βιούληση ταυτοποίησης με τον άλλο συνοδοιπορεί με μια έμμονη άρνηση ταυτοποίησης με τον εαυτό μας». Το γεγονός, λοιπόν, ότι η νομική ανθρωπολογία «ανακάλυψε» τη νεωτερικότητα μέσω της άρνησης να ταυτιστεί μαζί της (παρ' όλες τις στρουκτουραλιστικές εμμονές και νοσταλγικές υπερβολές που χαρακτηρίζουν τον κλάδο) βοηθά να δούμε τις μειονότητες με τρόπο, εάν μη τι άλλο, αυτοκριτικό.

Οι παραδοσιακές θεωρίες του δημοσίου δικαίου και της νομικής κοινωνιολογίας που εξετάζονται, καθώς και τα ετερογενή σύγχρονα ζεύματα του νομικού πλουραλισμού, εμπνεύμενα από μιαν ανθρωπολογική προσέγγιση των σύγχρονων κοινωνιών, συγκλίνουν στην πληθυντική πρόσληψη του δικαίου, επιχειρώντας να απαγκιστρώσουν τη σκέψη μας από την εξίσωση κρατικού και νομικού φαινομένου. Το δίκαιο, για τις θεωρίες αυτές, είναι πολλαπλός: οι ανθρώπινες συλλογικότητες βιώνουν και αναπαράγουν μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου, που, σε τελευταία ανάλυση, διαιμορφώνουν ένα άτυπο σώμα κανόνων δικαίου. Μια κριτική προσέγγιση των αδιεξόδων και των κεκτημένων των θεωριών αυτών θα μας επιτρέψει να επαληθεύσουμε τη θέση πως η μειονότητα είναι ένα κανονιστικό γεγονός που καθίσταται ορατό στη δημόσια σφαίρα μέσα από τη διεκδίκηση της ομάδας. Αρκετά παραδέξιως, μόνο αυτή η νοητική διεργασία δόμησης της έννοιας μπορεί να οδηγήσει στο απελευθερωτικό για τους ανθρώπους σχέδιο της τελικής αποδόμησης του μειονοτικού μηχανισμού αναπαραγωγής εξουσιαστικών σχέσεων. Οι μειονότητες δεν είναι ομοιγενή ή ομοιογενή σύνολα ανθρώπων που εκφράζουν ενοποιημένες ανθρώπινες βουλήσεις, πρακτικές και συμφέροντα, όπως εύκολα μπορεί να νομίσει κανείς όταν τις παρατηρεί: η διαφορά που σηματοδοτεί την ιδιαιτερότητα μιας ομάδας σε σχέση με το κυρίαρ-

8. «Jean Jacques Rousseau, fondateur des sciences de l'homme», στο *Anthropologie structurale II*, Plon, Παρίσι 1973, σ. 47.

χο πολιτισμικό πρότυπο που προβάλλεται και καλλιεργείται από το κράτος, δεν είναι «πολιτισμική» όπως λέει η μόδα των καιρών, ούτε είναι μια μονοσήμαντη σχέση ετερότητας αναφορικά με το κράτος. Είναι μια διττή σχέση εξουσίας. Μιας εξουσίας που ασκείται στο όνομα της ομάδας (από κάποιους μειονοτικούς σε κάποιους άλλους), αλλά και κυρίως στο όνομα του κράτους έναντι των μειονοτικών ανθρώπων. Η ανάδειξη αυτού του διφυούς μηχανισμού καταναγκασμών επιτρέπει να δομηθεί η μειονότητα σε νομικό αντικείμενο μελέτης και, κατ' επέκταση, σε υποκείμενο δικαιωμάτων. Επιτρέπει όμως επίσης, να δούμε τους ανθρώπους ως μειονοτικούς, ακόμη και μέσα στην ίδια την ομάδα.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας αυτής «Μεταβλητά ζητήματα μειονοτικών δικαιωμάτων», εξετάζονται δύο θέματα που μπορούν εύστοχα να οριστούν ως «φαινοπροβλήματα»⁹ ή εμπόδια μιας αναστοχαστικής κριτικής του δημοσίου διεθνούς δικαίου προστασίας των μειονοτήτων. Το πρώτο είναι το ζήτημα του ορισμού της έννοιας. Όπως υποστηρίζεται, όλες οι άγονες προσπάθειες για τον ορισμό της μειονότητας που έχουν λάβει χώρα τα τελευταία τριάντα χρόνια στα διεθνή φόρα, ουσιαστικά σηματοδοτούν και την εμμονή του διεθνούς δικαίου να περιγράψει αυτό που δεν μπορεί να εξηγήσει με τα αναλυτικά εργαλεία του ατόμου και του κράτους, που συγκροτούν και την ερμητικά εσωστρεφή διπολικότητα του. Οι μειονότητες δεν είναι, ωστόσο, ούτε κράτη ούτε άτομα, αλλά κοινότητες που επιβιώνουν, παραπαίνοντας ανάμεσα στην αξιώση της ατομικής προστασίας των μελών τους και την προσδοκία ικανοποίησης δικαιωμάτων που αντανακλούν τον συλλογικό χαρακτήρα των υποκειμένων τους.

Ατομικά ή συλλογικά δικαιώματα λοιπόν; Ή μήπως είναι και αυτό κατ' επίφασιν πρόβλημα; Στη συνέχεια του κεφαλαίου, γί-

9. Δανειζόμαστε τον όρο από τον Δ. Δημούλη, «Οι νομικές θεωρητικές πρακτικές. Πολιτικός χαρακτήρας και φιλοσοφικά στοιχεία μιας φαινοεπιστήμης», στο *To Δίκαιο της Πολιτικής*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σσ. 19-57.

νεται μια προσπάθεια απομνημονίησης της κανονιστικής αντίθεσης και της σχετικής θεωρητικής αντιπαράθεσης μεταξύ συλλογικών και ατομικών δικαιωμάτων, η οποία οφείλει πολλά στην αδυναμία υποστασιοποίησης του μειονοτικού φαινομένου από το φίλελεύθερο δίκαιο, για την οποία μιλήσαμε προηγουμένως. Αυτή η διένεξη –έχοντας λάβει διαστάσεις δυσανάλογα μεγάλες– εμποδίζει την εξέλιξη και την προσαρμογή του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου στα επείγοντα δεδομένα που προτάσσονται από την κανονιστική ρύθμιση των εθνοτικών διεκδικήσεων αλλά και των ζητημάτων που προκύπτουν από τις πρόσφατες μείζονες μεταναστευτικές μετακινήσεις προς την Ευρώπη.

Σε πείσμα των προηγουμένων εκκρεμών «προβλημάτων», από το 1989, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί, κυρίως το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο ΟΑΣΕ και λιγότερο η Ευρωπαϊκή Ένωση, επιχειρούν να ανταποκριθούν στην πρόκληση της προστασίας των μειονοτήτων. Στο κεφάλαιο αυτό δεν εξετάζεται (με εξαιρεση μερικές αποσπασματικές νήσεις) η κατάληξη όλων των νομοπαρασκευαστικών διεργασιών που, σε μεγάλο βαθμό, δημιουργήσαν ένα νέο θεσμικό προφίλ στο Συμβούλιο της Ευρώπης και τον ΟΑΣΕ, κυρίως ένοντι των νέων μελών από την κεντρική και ανατολική πλευρά της ηπείρου. Δίχως άλλο πάντως, δεν θα ήταν αυθαιρέτο να διαπιστώσουμε πως το σχέδιο της πολιτικής οικοδόμησης της «μεγάλης» Ευρώπης μετά τον ψυχρό πόλεμο έχει κρατήσει μια θέση για τα μειονοτικά ζητήματα. Στις μέρες μας, η Ευρώπη «ακούει» τις μειονότητες, και αυτές στρέφονται σε εκείνη, δίνοντας έτοιμα ένα νομιμοποιητικό προκάλυψμα στις, έως ποιν λίγο καιρό αδιάφορες, διεκδικήσεις τους. Υπάρχει λοιπόν σήμερα ένα ευρωπαϊκό δίκαιο των μειονοτήτων, όπως κάποιοι επιθυμούν, άλλοι απεύχονται και πολλοί εκλαμβάνουν ως δεδομένο; Η απάντηση είναι αρνητική. Στην Ευρώπη των ημερών μας διαμορφώνεται μια νομική ιδεολογία υπέρ των μειονοτήτων που θεμελιώνεται σε μια πρόταση ασαφούς κανονιστικού περιεχομένου: *οι μειονότη-*

τες αξιζοντας την προσοχή μας. Είτε ως υποκείμενα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε ως φορείς πολιτισμών που απειλούνται, είτε, τέλος, ως παράγοντες των οποίων η διακριτική ή άδικη μεταχείριση οδηγεί σε αποσταθεροποίηση και συγκρούσεις.

Εάν με τον όρο «δίκαιο» θεωρούμε ένα ιεραρχημένο σύστημα κανόνων προσδιορισμένου περιεχομένου, ορισμένων δικαιωματούχων και, τέλος, συγκεκριμένων υπόλογων να σεβαστούν τους κανόνες του, τότε μάταια θα αναζητήσουμε ένα τέτοιο δίκαιο μειονοτήτων στην Ευρώπη των καιρών μας. Το πείραμα της μειονοτικής προστασίας που κυριάρχησε στο Μεσοπόλεμο υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, όπου προκαθορισμένα κράτη αναγνώριζαν σε ορισμένες μειονότητες ένα κλειστό και ορισμένο σύνολο δικαιωμάτων, δεν επαναλαμβάνεται. Στις μέρες μας, είναι πιο σώφρον να αναφερόμαστε σε ένα ασαφές και ασύμμετρο σώμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μειονοτικών ατόμων, το οποίο, με διαφορετική ένταση κάθε φορά, επιβάλλεται στα ευρωπαϊκά κράτη. Κατ' αυτόν λοιπόν τον τρόπο, σήμερα η Ευρώπη προστατεύει τις μειονότητές της. Δεν θα είμαστε, όμως, πιο ειλικρινείς εάν παραδεχτούμε και την αντίστροφη επίδραση της κοινωνικής συνείδησης στα πράγματα;

Μήπως η Ευρώπη περισσότερο προστατεύεται (από), παρά προστατεύει τις μειονότητες;